

Przegląd Religioznawczy 2(284)/2022

The Religious Studies Review

ISSN: 1230-4379

e-ISSN: 2658-1531

www.journal.ptr.edu.pl

ARTUR WYSOCKI

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Instytut Socjologii

e-mail: artur.wysocki@mail.umcs.pl

ORCID: 0000-0001-8345-9308

DOI: 10.34813/ptr2.2022.11

„Polak-katolik”? O związkach między deklarowaną religijnością a poczuciem tożsamości narodowej Polaków

“Pole-Catholic”? About the relationship between declared religiosity
and Poles’ sense of national identity

Abstract. The article presents an analysis of the relationship between the degree of declared religiosity and the sense of national identity among Poles. By adopting the perspective of the sociology of nation and drawing on its achievements, it aims to answer two questions: what is the place of Catholicism in the socially defined criteria of belonging to Polishness, and determine the extent to which the degree of declared religiosity influences the sense of national identity in Poles. Empirical data for the analysis originates from representative polls on the social criteria of Polishness conducted by CBOS and Kantar Public (formerly OBOP, TNS) between 1988 and 2018. In theoretical terms, the study draws on the model of public opinion proposed by Zbigniew Bokszański to conceptualize and research collective national identity. The conducted analysis demonstrates for instance that the Catholic faith is at the bottom of the hierarchy of social criteria of Polishness; it also reveals an increasingly conspicuous polarization of attitudes of people admitting varying degrees of religiosity towards the preferred model of national identity.

Keywords: national identity, Pole-Catholic, Polishness, Catholicism, religiosity

Wprowadzenie

Dynamicznie zmieniająca się pod wpływem procesów i czynników endo- i egzogennych (regionalnych, kontynentalnych, globalnych) rzeczywistość społeczna sprawia, że pytania o zbiorową tożsamość Polaków wydają się szczególnie ważne i aktualne. Tożsamość narodowa stanowi centralne miejsce w strukturze tożsamości i więzi społecznych Polaków, a jednocześnie – jako przynależąca do kulturowego (świadomościowego) wymiaru przemian społecznych oraz będąca wynikiem długotrwałych procesów społeczno-historycznych – poddaje się przekształceniom, z trudem zachowując względną stabilność (Nowicka, 1996; Nowicka i Łodziński, 2001; Marody, 2003; Górniak, 2005; CBOS, 2013; Wysocki, 2017).

Nie ma wątpliwości, że katolicyzm miał duże znaczenie dla polskiej tożsamości narodowej i polskiego procesu narodziwczego. Jednak sam rodowód diady „Polak-katolik” w wymiarze praktyki językowej datuje się dopiero na koniec XIX wieku i jest związany z projektem polskości, jaki zaczął się wyłaniać w trakcie budowy nowoczesnej tożsamości narodowej pod zaborami (Łepkowski, 1989), by z terminu normatywnego stać się następnie terminem opisowym (Porter-Szücs, 2017). Szczególnej mocy nabrał po II wojnie światowej, gdy Kościół katolicki w warunkach niemal monoetnicznego i monowyznaniowego państwa stał się jedyną ogólnospołeczną instytucją niezależną od władz komunistycznych. „Solidarność” lat 1980–1981, pamiętając o wewnętrznym ideowym zróżnicowaniu środowiska, była nie tylko ruchem społecznym walczącym o kwestie społeczne, ale jest także traktowana jako ruch narodowy odwołujący się do tradycji romantyczno-mesjanistycznej, wiążącej patriotyzm narodowy z żarliwą religijnością (Walicki, 2009; Domagała, 2018).

Związki religijności i tożsamości narodowej po przemianach systemowych 1989 r. były wielokrotnie przedmiotem debat publicznych angażujących po stronie inicjatorów, uczestników i odbiorców różne środowiska (np. Znak, 2014; Teologia Polityczna, 2015; Michnik, 2014; Obirek, 2021), a także przedmiotem badań socjologicznych (Koseła, 2003; Mariański, 2011; Łuczewski, 2012; Mandes, 2012, 2019; Nijakowski, 2014; Pawłowska, 2015; Grabowska, 2018), najczęściej skupiając się na problematyce religijności Polaków (np. w ramach socjologii religii), rzadziej zaś na perspektywie przemian polskiej tożsamości narodowej. Obserwowany w ostatnich latach kryzys instytucji Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce oraz dane społeczne wykazujące istotny spadek religijności, zwłaszcza wśród najmłodszych pokoleń Polaków (CBOS, 2021a), każą przyrzeć się obecnemu statusowi formacji Polaka-katolika.

Prezentowane opracowanie, w którym przyjęto perspektywę socjologii narodu, ma na celu odpowiedź na dwa pytania: jakie jest miejsce katolicyzmu w definiowanych społecznie kryteriach przynależności do polskości oraz w jakim stopniu poziom deklarowanej religijności wpływa na zróżnicowanie poczucia tożsamości narodowej Polaków. Analizę oparto na wynikach ogólnopolskich badań sondażowych nad społecznymi kryteriami polskości z lat 1988–2018. Religia katolicka w wybranych sondażach występuje zarówno jako zmienna zależna, jak i zmienna niezależna. Z jednej strony badania nad społecznymi kryteriami polskości pozwalają na analizę pozycji wiary katolickiej w hierarchii kryteriów polskości, z drugiej zaś – w odniesieniu do całej hierarchii możliwy jest ogólny społeczny zróżnicowania odpowiedzi uwzględniający poszczególne cechy społeczne respondentów, np. poziom deklarowanej religijności. Zaletą wybranego materiału empirycznego jest wystandaryzowanie, systematyczność i powtarzalność zbieranych danych, co pozwala na ich stosunkowo rzadką w naukach społecznych możliwość porównywania i analizę zmienności badanego zjawiska obejmującą kilka dekad – w tym przypadku 30 lat. Jego wadą jest natomiast mała precyzja zmiennych, szczególnie w odniesieniu do deklarowanego poziomu religijności Polaków. Ograniczenie to, wynikające z natury danych ilościowych, nie pozwala na rozpoznanie tego, jak religijność badanej populacji faktycznie jest przeżywana, jaki ma charakter (np. duchowy czy kulturowy) bądź do jakiego typu dyskursu wewnątrz katolicyzmu się odwołuje (np. Kościół tradycyjny/konserwatywny czy Kościół otwarty/liberalny).

W warstwie teoretycznej opracowanie odnosi się do zaproponowanego przez Zbigniewa Bokszańskiego (2005) modelu opinii publicznej, który – obok modelu obiektywistycznego, konstruktywistycznego i tożsamości odkrywanych – jest jednym z czterech sposobów rozumienia i badania zbiorowej tożsamości narodowej. Model ten opiera się na jej interpretacji indywidualizującej (Kłoskowska, 1992, s. 134). Wyrazicielami zbiorowej tożsamości narodowej są jednostki – członkowie wspólnoty narodowej. Autor modelu wyjaśniał to w następujący sposób: tożsamość narodowa to zbiór „przekonań, postaw i emocji, który zostaje ukształtowany w świadomościach członków zbiorowości narodowej w związku z poczuciem więzi z narodem i przeżywaniem przez nich uczestnictwa w grupie narodowej. Są to przekonania, postawy i emocje poddające się w istotnym zakresie procesom upodobnienia i uniformizacji. [...] Podobieństwo treści poznawczych, postaw i emocji wielu jednostek zogniskowanych wokół więzi z macierzystą zbiorowością narodową pozwala na charakterystykę tożsamości tej zbiorowości” (Bokszański, 2005, s. 133).

Wiara katolicka wśród społecznych kryteriów polskości

Jedną z głównych empirycznych miar treści poczucia tożsamości narodowej Polaków stosowanych w ogólnopolskich badaniach sondażowych są pytania o społeczne kryteria przynależności do własnej wspólnoty narodowej. Z kolei jednym z najbardziej charakterystycznych, a jednocześnie zaskakujących, bo daleko odbiegających od potocznych wyobrażeń czy ideologicznych bądź politycznych deklaracji, wyników tych badań jest pozycja wiary katolickiej. W badaniach CBOS wśród sześciu kryteriów polskości, które respondenci mogli wybrać, odpowiadając na pytanie: Co Pana(i) zdaniem jest konieczne, aby uznać kogoś za Polaka?, „bycie katolikiem” zajmuje ostatnie miejsce, zarówno w 2005 r. (14% wskazań), jak i w 2015 r. (7%), przy czym respondenci mogli wybrać dwie cechy z podanej listy (tab. 1).

Tabela 1. Kryteria tożsamości narodowej 2005–2015 w badaniach CBOS (w %)

Co Pana(i) zdaniem jest konieczne, aby uznać kogoś za Polaka?	2005	2015
Aby on sam czuł się Polakiem	69	59
Aby był obywatelem polskim	34	40
Aby był polskiego pochodzenia – przynajmniej jedno z jego rodziców było Polakiem	25	29
Aby mieszkał na stałe w Polsce	23	24
Aby mówił po polsku	20	20
Aby był katolikiem	14	7
Coś innego	2	1
Trudno powiedzieć	1	2

Źródło: CBOS, 2015c.

Bardziej rozbudowanym i mającym dłuższą tradycję badaniem są sondaże nad społecznymi kryteriami polskości przeprowadzane przez OBOP (potem TNS OBOP, a ostatnio KantarPublic) co 10 lat, począwszy od 1988 r. Ich źródłem był powołany przez Ewę Nowicką, Sławomira Łodzińskiego i Jana Nawrockiego projekt „Polacy i inni” (Nowicka 1990b; Nowicka i Łodziński, 2001; 2021). Autorzy badań poprosili respondentów o ocenę ważności dziesięciu wybranych cech, które zdaniem badaczy w największym stopniu pod koniec lat 80. XX wieku obecne były w dyskursie publicznym jako podstawowe kryteria polskości (OBOP, 1998), a także nawiązywały do badań podjętych w latach 60. przez Jerzego Szackiego (1966) oraz do definicji polskości Tadeusza Łepkowskiego (Nowicka, 1990a, s. 58–59; Łepkowski, 1987; 1989).

Tabela 2. Społeczne kryteria polskości w latach 1988–2018

Gdybyśmy mieli kogoś uznać za Polaka, to co byłoby Pana-(i) zdaniem ważne, a co mniej ważne?	Odpowiedzi łącznie: „bardzo ważne” i „raczej ważne”							
	1988	1998	2008	2018	1988–1998	1998–2008	2008–2018	1988–2018
	%				zmiana w p.p. (zmiana w %)			
Znajomość języka polskiego	91	94	95	92	+3 (3)	+1 (1)	-3 (3)	+1 (1)
Poczucie, że jest się Polakiem	95	95	94	91	0 (0)	-1 (1)	-3 (3)	-4 (4)
Znajomość kultury i historii Polski	79	86	86	88	+7 (9)	0 (0)	+2 (2)	+9 (11)
Posiadanie obywatelstwa polskiego	82	84	81	87	+2 (2)	-3 (4)	+6 (7)	+5 (6)
Przestrzeganie polskich obyczajów	78	82	79	87	+4 (5)	-3 (4)	+8 (10)	+9 (12)
Posiadanie przynajmniej jednego z rodziców narodowości polskiej	81	79	79	84	-2 (2)	0 (0)	+5 (6)	+3 (4)
Mieszkanie na stałe w Polsce	66	70	69	75	+4 (6)	-1 (1)	+6 (9)	+9 (14)
Urodzenie się w Polsce	63	63	59	74	0 (0)	+4 (6)	+15 (25)	+11 (17)
Szczególne zasługi dla Polski	52	53	45	60	+1 (2)	-8 (15)	+15 (33)	+8 (15)
Wiara katolicka	45	45	43	58	0 (0)	-2 (4)	+15 (35)	+13 (29)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: OBOP, 1998; TNS OBOP, 2008; KantarPublic, 2018.

Tabela 2 przedstawia zbiorcze wyniki wszystkich dotychczasowych czterech fal badań z lat 1988–2018. Zostały one uporządkowane w kolejności wskazań uzyskanych w ostatnim badaniu z 2018 r. (łącznie odpowiedzi: „bardzo ważne” i „raczej ważne”). Powstała w ten sposób hierarchia odzwierciedla ważność przypisywaną przez respondentów poszczególnym kryteriom polskości.

I w tych badaniach niezmiennie od końca lat 80. Polacy lokowali wiarę katolicką jako najmniej ważne wśród możliwych do wyboru kryteriów polskości. To kryterium za ważne lub bardzo ważne uznało jedynie 43–58% badanych.

Również inne kryteria w okresie objętym badaniem zasadniczo zachowują swoją pozycję w strukturze odpowiedzi. Społeczne kryteria przynależności do narodu polskiego charakteryzuje zatem zasadnicza stabilność. Innymi słowy, hierarchia wyznaczników polskości pozostaje trwała i nienaruszona przez cały okres objęty badaniem. Na jej szczycie nieustannie od 1988 r. znajdują się dwie kategorie: kryterium autoidentyfikacyjne – „poczucie, że jest się Polakiem” oraz kryterium językowe – „znajomość języka polskiego”. Wskazania respondentów sięgają tu regularnie ponad 90%. W drugiej kolejności ważne dla Polaków są kryteria kulturowe („znajomość kultury i historii Polski” oraz „przestrzeganie polskich obyczajów”) i biologiczne („posiadanie przy-

najmniej jednego z rodziców narodowości polskiej”), następnie zaś kryteria terytorialne („mieszkanie na stałe w Polsce” i „urodzenie się w Polsce”) oraz obywatelskie („posiadanie obywatelstwa polskiego” i „szczególne zasługi dla Polski”).

W aspekcie dynamicznym najnowszy odczyt z 2018 r. wykazał istotną zmianę. Między 2008 a 2018 r. hierarchia ważności kryteriów wyraźnie „się wypłaszczyła” (druga kolumna od prawej w tab. 2). Różnice w wielkości wskazań między poszczególnymi kryteriami istotnie się zmniejszyły. Jednocześnie, co równie ważne i znamienne, niemal wszystkie kryteria (poza językowym i autoidentyfikacyjnym) zanotowały znacznie wyższe wskazania. Najbardziej dowartościowane zostały przez respondentów te kryteria, które dotąd zyskiwały najmniejsze poparcie. Oprócz „urodzenia się w Polsce” i „szczególnych zasług dla Polski” zmiana ta dotyczy przede wszystkim kryterium „wiary katolickiej”, którego wzrost w stosunku do 2008 r. w wartościach bezwzględnych (15 p.p.) i względnych (35%) należy do największych.

Wpływ poziomu religijności na poczucie tożsamości narodowej Polaków

Czy poziom religijności różnicuje opinie na temat społecznych kryteriów polskości? W dwóch kolejnych tabelach zestawiono dane kolejnych fal wspomnianych badań, uwzględniając deklarowaną przez respondentów częstotliwość uczestnictwa w praktykach religijnych. W badaniach CBOS uwidacznia się przede wszystkim zjawisko dowartościowania przez osoby najbardziej zaangażowane w praktyki religijne faktu bycia katolikiem jako warunku koniecznego przynależności do polskiej wspólnoty narodowej (tab. 3). Respondenci praktykujący przynajmniej raz w tygodniu wskazują na to wyraźnie częściej niż pozostali. Wśród najbardziej religijnych (praktykujących kilka razy w tygodniu) katolicyzm jest niemal równie ważny co kryterium pochodzeniowe i nieco ważniejszy nawet niż kryterium językowe. Z analizy innych cech społeczno-demograficznych wynika, że katolicyzm jako podstawowe kryterium polskości częściej wymieniają także badani o prawicowych poglądach politycznych oraz respondenci o niższym wykształceniu (CBOS, 2015c).

W badaniu OBOP poziom uczestnictwa w praktykach religijnych również istotnie różnicuje znaczenie katolicyzmu jako wyznacznika polskiej tożsamości narodowej (tab. 4). Osoby wierzące i regularnie praktykujące niemal dwukrotnie częściej niż osoby niepraktykujące traktują wiarę katolicką jako ważną cechę polskości. Kryterium religijne szczególnie ważne jest również dla osób z wykształceniem podstawowym (71% wskazań w 2018 r.), dla osób

Tabela 3. Kryteria tożsamości narodowej 2005–2015 w badaniach CBOS z podziałem na deklarowany poziom uczestnictwa w praktykach religijnych (w %)

Co Pana(i) zdaniem jest konieczne, aby uznać kogoś za Polaka?	Kilka razy w tygodniu		Raz w tygodniu		1–2 razy w miesiącu		Kilka razy w roku		W ogóle nie uczestniczy	
	2005	2015	2005	2015	2005	2015	2005	2015	2005	2015
Aby on sam czuł się Polakiem	61	51	66	61	76	56	75	62	72	59
Aby był obywatelem polskim	33	41	32	41	35	42	36	43	35	35
Aby był polskiego pochodzenia – przynajmniej jedno z jego rodziców było Polakiem	21	20	27	28	24	29	24	33	24	25
Aby mieszkał na stałe w Polsce	22	34	26	23	16	30	20	18	20	24
Aby mówił po polsku	19	14	19	18	20	23	22	20	20	27
Aby był katolikiem	35	18	16	11	8	3	8	1	4	5
Coś innego	1	–	1	1	1	1	4	2	3	2
Trudno powiedzieć	2	3	1	1	2	0	2	3	1	3

Źródło: CBOS, 2005, 2015c.

powyżej 60. roku życia (72%) oraz wyborców Zjednoczonej Prawicy (72%) i osób o poglądach prawicowych (73%) (KantarPublic, 2018).

Przechodząc do bardziej ogólnych obserwacji rozkładu częstości odpowiedzi zaprezentowanych wyżej danych, można zauważyć, że poziom deklarowanej religijności Polaków generalnie wpływa, choć nie tak wyraźnie jak w przypadku wiary katolickiej, również na inne kryteria. Przykładowo dla osób niepraktykujących istotnie mniej ważne jest kryterium urodzenia się w Polsce i przestrzegania polskich obyczajów. Co istotne, stwierdzone wyżej zaostrzenie kryteriów polskości w 2018 r. w mniejszym stopniu dotyczy właśnie tej kategorii osób.

Aby jednak w sposób pogłębiony odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu poziom deklarowanej religijności różnicuje poczucie tożsamości narodowej Polaków, można posłużyć się grupowaniem kryteriów w określone typy odnoszące się do zasadniczych odmian więzi społecznych, typów wspólnot narodowych czy rodzajów tożsamości narodowej. Takich prób w literaturze przedmiotu było kilka. W tabeli 5 zebrano stosowane dotąd w analizach odmiany kryteriów tożsamości narodowej (krytyczne omówienie sposobu ich rozumienia i użycia u poszczególnych badaczy: Wysocki, 2020). W opracowaniu tym zaproponowano również autorską propozycję podziału społecznych kryteriów polskości na kryteria etniczno-narodowe oraz polityczno-obywatelskie. Podział ten oparty jest na dwóch podstawowych modelach narodu, które w socjologii narodu

Tabela 4. Społeczne kryteria polskości w latach 1998–2018 w badaniach OBOP z podziałem na deklarowany poziom uczestnictwa w praktykach religijnych (w %)

Gdybyśmy mieli kogoś uznać za Polaka, to co byłoby Pana(i) zdaniem ważne, a co mniej ważne?		Wierzący i regularnie praktykujący			Wierzący i nieregularnie praktykujący			Niepraktykujący*		
		1998	2008	2018	1998	2008	2018	1998	2008	2018
Poczucie, że jest się Polakiem	w.	96	96	94	94	94	90	89	89	87
	n.	4	4	4	2	4	7	8	10	11
Znajomość języka polskiego	w.	93	95	94	96	94	90	92	95	91
	n.	6	4	4	4	6	8	8	4	7
Posiadanie obywatelstwa polskiego	w.	86	82	90	80	79	85	79	72	89
	n.	13	14	9	19	18	12	20	26	10
Posiadanie przynajmniej jednego z rodziców narodowości polskiej	w.	83	84	85	75	76	85	71	62	80
	n.	16	15	12	25	23	13	29	37	18
Znajomość kultury i historii Polski	w.	85	89	94	87	84	85	83	88	86
	n.	12	11	5	13	16	12	17	11	12
Przestrzeganie polskich obyczajów	w.	75	85	93	78	75	84	82	60	81
	n.	14	14	5	21	24	14	19	38	12
Mieszkanie na stałe w Polsce	w.	75	72	77	68	64	70	55	67	77
	n.	24	27	19	31	35	28	44	33	20
Urodzenie się w Polsce	w.	68	63	78	56	56	73	54	46	69
	n.	31	36	21	43	41	26	45	53	29
Szczególne zasługi dla Polski	w.	57	48	62	48	43	58	47	39	61
	n.	41	49	32	49	52	36	51	60	36
Wiara katolicka	w.	59	51	70	30	39	58	21	28	39
	n.	41	45	26	69	59	38	79	71	56

Skróty: w. – łącznie odpowiedzi „bardzo ważne” i „raczej ważne”; n. – łącznie odpowiedzi „raczej nieważne” i „zupełnie nieważne”; pominięto odpowiedzi „trudno powiedzieć”; * ze względu na niewielki odsetek deklarujących bycie niewierzącym wśród badanych (ok. 1,5–2%) w kategorii „niepraktykujący” znalazły się osoby wierzące i niewierzące.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: OBOP, 1998; TNS OBOP, 2008; KantarPublic, 2018.

funkcjonują najczęściej pod pojęciami *demos* i *ethnos* (Smith, 1991, 1992; Shils, 1995, 1996; Kurczewska, 1999; Romaniszyn, 2005; Zenderowski, 2007; Budyta-Budzyńska, 2010, s. 44–45; Jaskułowski, 2010; Ścigaj, 2012). Wskazane kryteria można traktować jako zoperacjonalizowaną formułę tych dwóch modeli narodu i przynależnych do nich odmian zbiorowej tożsamości narodowej. Jednocześnie, w odniesieniu do analizowanego tu zestawu, propozycja ta jako jedyna traktuje w sposób rozłączny poszczególne kryteria, co niewątpliwie ułatwia interpretację wyników badań i wyciąganie uogólnionych wniosków.

Tabela 5. Typy kryteriów tożsamości narodowej

Kategorie i typy kryteriów		Znajomość języka polskiego	Poczucie, że jest się Polakiem	Znajomość kultury i historii Polski	Posiadanie obywatelstwa polskiego	Przeżycanie polskich obyczajów	Posiadanie przynajmniej jednego z rodziców narodowości polskiej	Mieszkanie na stałe w Polsce	Urodzenie się w Polsce	Szczegółne zasługi dla Polski	Wiara katolicka
Treść	autoidentyfikacyjne biologiczne terytorialne kulturowe obywatelskie religijne	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Więź	substancjalne konwencjonalne	+	+++	+	+	+	+++	+	++	+	+
Wola/ szansa	niezależne/przypisane zależne/osiągane	(+)	+	+	(+)	+	+	+	+	+	(+)
Naród	etniczno-narodowe polityczno-obywatelskie	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Zaliczenia kryterium do danej kategorii dokonano na podstawie ustaleń bądź deklaracji autora(ów) podziałów. Liczba plusów oznacza rangę przypisaną danemu kryterium w kategorii przez badacza. Oznaczenie „(+)” wyraża wątpliwość zaliczenia kryterium do danego typu. Została ona (jak również ranga) uwzględniona w obliczeniach zawartych w tab. 6.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Ossowski, 1966; Nowicka, 1990a; Błuszkowski, 2005; Nowicka i Łodziński, 2021.

Obliczenia uwzględniające wyżej objaśnione typy kryteriów tożsamości narodowej do sondażu z lat 1998–2018 zawiera tabela 6. Uzyskane wyniki rozszerzają wskazaną już zależność dla 2018 r.: im wyższy poziom religijności respondentów, tym większa skłonność do zaostrzenia kryteriów polskości. Porównując także dane z lat 1998 i 2008, można stwierdzić, że zasada ta istniała już wcześniej. Inaczej mówiąc, osoby najbardziej religijne w większym stopniu wykazują postawy ekskluzywizmu narodowego, zaś najmniej religijne – są bardziej otwarte, inkluzywne, stawiają mniejsze wymagania, aby kogoś uznać za członka własnej wspólnoty narodowej. Co ciekawe, nie ma większego znaczenia, które grupy kryteriów zastosujemy.

Tabela 6. Typy kryteriów polskości w latach 1998–2018 z podziałem na deklarowany poziom uczestnictwa w praktykach religijnych (uśrednione odpowiedzi łącznie: „bardzo ważne” i „raczej ważne” w %)

Kryteria	Wierzący i regularnie praktykujący			Wierzący i nieregularnie praktykujący			Niepraktykujący*		
	1998	2008	2018	1998	2008	2018	1998	2008	2018
Autoidentyfikacyjne	96	96	94	94	94	90	89	89	87
Biologiczne	83	84	85	75	76	85	71	62	80
Terytorialne	72	68	78	62	60	72	55	57	73
Kulturowe	84	90	94	87	84	86	86	81	86
Obywatelskie	72	65	76	64	61	72	63	56	75
Religijne	59	51	70	30	39	58	21	28	39
Substancjalne	77	78	85	70	70	80	67	61	75
Konwencjonalne	82	81	86	77	76	80	73	72	79
Niezależne/przypisane	78	75	83	67	69	78	63	61	74
Zależne/osiągane	78	77	84	73	72	78	69	67	76
Etniczno-narodowe	77	78	86	70	71	79	67	63	74
Polityczno-obywatelskie	79	75	81	73	70	76	68	67	79

* Ze względu na niewielki odsetek deklarujących bycie niewierzącym wśród badanych (ok. 1,5–2%) w kategorii „niepraktykujący” znalazły się osoby wierzące i niewierzące.

Źródło: opracowanie własne.

W przypadku porównania par kryteriów substancjalnych i konwencjonalnych, zależnych i niezależnych, jak również przypisanych i osiąganym niezwykle charakterystyczny jest swoisty „konsensus” (czy brak zdecydowania) widoczny w trzech wyróżnionych kategoriach respondentów. Niezależnie od tego, czy rozpatrujemy osoby wierzące i praktykujące, wierzące i nieregularnie praktykujące, czy osoby niepraktykujące (w tym niewierzące), wskazania między tymi parami kryteriów osiągają takie same lub bardzo zbliżone wartości. Biorąc pod uwagę wyniki wyłącznie z ostatniego odczytu, należy stwierdzić, że w społeczeństwie polskim nie widać dominacji określonej wizji wspólnotowych więzi, które mogą sugerować wymienione wyżej pary kryteriów. Są one dla respondentów równie ważne.

Inaczej jednak sytuacja przedstawia się w przypadku zaproponowanej tu pary kryteriów opartych na dwóch modelach narodu. Analiza struktury i dynamiki zmian w czasie kryteriów etniczno-narodowych i polityczno-obywatelskich prowadzi do zasadniczej obserwacji przeprowadzonej analizy. Mimo że różnice nie są duże, wyraźna jest, zwłaszcza w ostatnim okresie, tendencja do polaryzowania się postaw osób o różnym poziomie religijności

wobec preferowanego modelu tożsamości narodowej. Między 1998 a 2018 r. wśród wierzących i regularnie praktykujących wzmocniło się poparcie dla kryteriów etniczno-narodowych i te kryteria zaczęły przeważać nad kryteriami polityczno-obywatelskimi. Odwrotna sytuacja występuje na drugim końcu zastosowanej skali religijności. Wśród osób niewierzących i niepraktykujących zaczęły wyraźniej niż wcześniej przeważać kryteria polityczno-obywatelskie nad etniczno-narodowymi.

Dyskusja

Przedstawione wyniki badań pozwalają bliżej przyjrzeć się społecznemu statusowi formacji Polak-katolik. Znaczenie katolicyzmu dla polskiej orientacji cywilizacyjnej, historii, kultury, państwowości czy codzienności jest kluczowe, a także dobrze znane i rozpoznane społecznie (Teologia Polityczna, 2015). Niemniej „splątanie” katolicyzmu z polską tożsamością (Koseła, 2003) podlega, szczególnie w ostatnim czasie, istotnym przewartościowaniom. Przeprowadzona analiza wykazała, że wiara katolicka znajduje się na dole hierarchii społecznych kryteriów polskości, zarówno w badaniach CBOS, jak i OBOP. Dzieje się tak nieprzerwanie od początku prowadzenia badań na ten temat przez obie pracownie. Społeczne kryteria przynależności do narodu polskiego cechuje przy tym zasadnicza stabilność również w odniesieniu do innych kryteriów (Nowicka i Łodziński 2001, s. 59–64; 2021, s. 78).

W ostatnim okresie nastąpiło wyraźne „wypląszczenie” hierarchii ważności kryteriów polskości, a niemal wszystkie kryteria (poza językowym i auto-identyfikacyjnym, które niezmiennie są na szczycie tej hierarchii) zanotowały wskazania zdecydowanie wyższe. Wśród najbardziej dowartościowanych kryteriów znajduje się „wiara katolicka”. Zaczęła zanikać widoczna od końca lat 80. XX wieku do pierwszej dekady XXI wieku tendencja do stopniowego spadku kategoriycznych wskazań tego, jakie cechy decydują lub nie o tym, kogo można uznać za Polaka. Interpretowano to wówczas jako sygnał zmian w kierunku bardziej otwartych form przynależności narodowej, rosnącej akceptacji dla deetniczacji przynależności do polskiej wspólnoty narodowej oraz łatwiejszego dostępu do obywatelstwa polskiego dla cudzoziemców (Pierzchała, 2011). Spodziewano się też wówczas tego, że coraz większy udział w populacji osób urodzonych lub/i wychowanych po przemianach ustrojowych w 1989 r., a także osób o wyższym poziomie wykształcenia (jako efekt boomu edukacyjnego lat 90. XX wieku), jak również nasilony wpływ na społeczeństwo polskie procesów globalnych (integracja gospodarcza i polityczna, amerykańizacja kultury) i kontynentalnych (europeizacja – na wielu płaszczyznach) w konsekwencji

przyspieszy zmiany i naruszy spetryfikowany kształt tożsamości narodowej Polaków, a ściślej – jej aspekt samoświadomościowy (Wysocki, 2015).

Wysokie i wciąż rosnące wartości wskazań w ostatnim okresie oznaczają zaostrzenie i krystalizację kryteriów polskości, są więc wyrazem nasilającego się ekskluzywizmu narodowego. W społeczeństwie polskim umocniło się przekonanie, że istnieje wiele czynników określających polską tożsamość narodową, że polskość jest obwarowana wieloma istotnymi warunkami i że coraz trudniej je spełnić, aby zostać społecznie uznanym za Polaka. Jednym z nich jest wiara katolicka.

Spłaszczenie hierarchii i dowartościowanie m.in. „wiary katolickiej” jako istotnego i coraz ważniejszego kryterium polskości nie jest jednak, jak się wydaje, argumentem za desekularyzacją bądź „ureligijnieniem” polskiej tożsamości narodowej (Królikowska, 2017). Dane społeczne o postawach Polaków wskazują raczej na odwrotne zjawisko – na, jak to określiła Mirosława Grabowska, „pełzający proces sekularyzacji” (Grabowska, 2018), który w ostatnim okresie przybiera jednak na sile, zwłaszcza wśród najmłodszych (CBOS, 2021a). Wspomniane wyżej dowartościowanie wiary katolickiej jako warunku koniecznego przynależności do polskiej wspólnoty narodowej nie jest przy tym takie samo w całym społeczeństwie. Dotyczy ono m.in. osób najbardziej zaangażowanych w praktyki religijne. Ukazując tę kwestię z szerszej perspektywy, wyniki badań świadczą o tym, że poziom deklarowanej religijności Polaków generalnie wpływa na znaczenie kryteriów polskości, najsilniej zaś dotyczy kryterium religijnego (wiary katolickiej). Można wnioskować o istnieniu następującej zależności: im wyższy poziom religijności respondentów, tym większa skłonność do zaostrzenia kryteriów polskości. Na marginesie należy zauważyć, że również w innych wymiarach poczucia tożsamości narodowej Polaków ujawniają się istotne różnice między osobami deklarującymi różny poziom religijności. Ich omówienie wymagałoby bardziej rozbudowanego studium, lecz nawet pobieżna analiza wyników dostępnych sondaży pozwala stwierdzić, że różnice te występują w: poczuciu więzi z Polską, własnym narodem i Europą (CBOS, 2013), sile autoidentyfikacji narodo-wo-europejskich (CBOS, 2019), stopniu otwartości na podwójną tożsamość etniczno-narodową (CBOS, 2005, 2015c), gotowości do wyjazdu i osiedlenia się za granicą (CBOS, 2015b), autostereotypie (CBOS, 2015a), stosunku do innych narodów (CBOS, 2021b), sile i rozumieniu postaw patriotycznych (CBOS, 2016, 2018) czy poczuciu dumy i wstydu narodowego (CBOS, 2018).

Na koniec najważniejszy, jak można sądzić, wniosek z przeprowadzonej analizy. Przy zastosowaniu standardowego grupowania kryteriów w ich typy (kryteria substancjalne/konwencjonalne, niezależne/zależne, przypisane/

nieprzypisane) odkryto wyjątkowo zrównoważony poziom poparcia dla określonych wariantów wspólnotowych więzi wśród osób wierzących praktykujących, wierzących nieregularnie praktykujących oraz osób niepraktykujących. Wynik taki może świadczyć o daleko idącym zróżnicowaniu społecznych wyobrażeń zasad, na których opiera się wizja narodowego współżycia, oraz o faktycznym działaniu zróżnicowanych reguł włączających do wspólnoty narodowej (Nowicka i Łodziński, 2021, s. 68). Jednak zastosowanie podziału kryteriów na etniczno-narodowe oraz polityczno-obywatelskie pozwoliło jednocześnie odkryć wyraźnie zarysowującą się tendencję do polaryzowania się postaw osób o różnym poziomie religijności wobec preferowanego modelu tożsamości narodowej zgodnie z zasadą: im wyższy poziom religijności, tym silniejsze poparcie dla kryteriów etniczno-narodowych i odwrotnie: im niższy poziom religijności, tym silniejsze poparcie dla kryteriów polityczno-obywatelskich. Polaryzacja ta może oznaczać cechujące najbardziej i najmniej religijnych Polaków oddalanie się społecznych oczekiwań wobec fundamentalnych zasad, na których powinna opierać się koegzystencja wspólnotowa, preferowany rodzaj więzi narodowej, wizja modelu własnego narodu oraz normatywne (oczekiwane) w stosunku do niego postawy dobrego obywatela i patrioty. Tendencja ta może wskazywać, gdzie leży jedno ze źródeł potencjalnego konfliktu społecznego. Jednocześnie można ją uznać za konkretną egzemplifikację i przejaw konfliktu, który niekiedy określa się mianem „wojny polsko-polskiej” (Giza, 2013; Jarosz, 2014; Leszczyński, 2014; Wysocki, 2019).

Literatura

- Błuszkowski J. (2005). *Stereotypy a tożsamość narodowa*. Warszawa: Elipsa.
- Boksański Z. (2005). *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Budyta-Budzyńska M. (2010). *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- CBOS (2005). *Tożsamość narodowa Polaków oraz postrzeganie mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce*. Komunikat z badań nr BS/84. Warszawa.
- CBOS (2013). *Co łączy Polaków?* Komunikat z badań nr BS/168. Warszawa.
- CBOS (2015a). *Autoportret Polaków i postrzegany dystans kulturowy wobec sąsiadów*. Komunikat z badań nr 126. Warszawa.
- CBOS (2015b). *Polacy o swoim przywiązaniu do miejsca zamieszkania i kraju*. Komunikat z badań nr 165. Warszawa.
- CBOS (2015c). *Tożsamość narodowa i postrzeganie praw mniejszości narodowych i etnicznych*. Komunikat z badań nr 106. Warszawa.
- CBOS (2016). *Między patriotyzmem a nacjonalizmem*. Komunikat z badań nr 151. Warszawa.
- CBOS (2018). *Patriotyzm Polaków*. Komunikat z badań nr 105. Warszawa.

- CBOS (2019). *15 lat członkowska Polski w Unii Europejskiej*. Komunikat z badań nr 59. Warszawa.
- CBOS (2021a). *Religijność młodych na tle ogółu społeczeństwa*. Komunikat z badań nr 144. Warszawa.
- CBOS (2021b). *Stosunek do innych narodów*. Komunikat z badań nr 30. Warszawa.
- Domagała B. (2018). Polak-katolik w oglądzie socjologicznym (analiza wyników badań i wybranych problemów debaty publicznej). *Humanistyka i Przyrodoznawstwo*, 24, 267–280. DOI: 10.31648/hip.2620.
- Giza A. (2013). Dwie Polski o dwóch Polakach, czyli samoreprodukcujący się dyskurs. W: A. Giza i in., *Gabinet luster: O kształtowaniu samowiedzy Polaków w dyskursie publicznym* (s. 105–145). Warszawa: Scholar.
- Górnica J. (2005). Tożsamość narodowa a tożsamość europejska. Wyniki badań sondażowych. W: K. Romaniszyn (red.), *Portrety i autoportret. Polacy o sobie, innych narodach, Europie i Unii Europejskiej* (s. 105–142). Kraków: Nomos.
- Grabowska M. (2018). *Bóg a sprawa polska. Poza granicami teorii sekularyzacji*. Warszawa: Scholar.
- Jarosz M. (2014). Wstęp. Dwie czy trzy Polski? W: M. Jarosz (red.), *Polska europejska czy narodowa?* (s. 7–26). Warszawa: ISP PAN, Oficyna Naukowa.
- Jaskułowski K. (2010). Western (civic) versus Eastern (ethnic) Nationalism. The Origins and Critique of the Dichotomy. *Polish Sociological Review*, 3(171), 289–303. DOI: 10.2307/41275158.
- KantarPublic (2018). *Spoleczne kryteria polskosci*. Listopad. Warszawa.
- Kłoskowska A. (1992). Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej. *Kultura i Społeczeństwo*, 1, 131–141.
- Koseła K. (2003). *Polak i katolik. Splątane tożsamości*. Warszawa: IFiS PAN.
- Królikowska A.M. (2017). Postsecularism and Postsecularity and Their Different Forms and Meanings in Europe. *Przegląd Religioznawczy*, 4(266), 39–49.
- Kurczewska J. (1999). Naród. W: H. Domański i in. (red.), *Encyklopedia socjologii*. T. 2: K–N (s. 287–296). Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- Leszczyński A. (2014). Mohery i lemingi. Dwa modele polskiej tożsamości. W: M. Jarosz (red.), *Polska europejska czy narodowa?* (s. 79–93). Warszawa: ISP PAN, Oficyna Naukowa.
- Łepkowski T. (1987). Historyczne kryteria polskości. *Znak*, 11–12(390–391), 5–14.
- Łepkowski T. (1989). *Uparte trwanie polskości*. Londyn – Warszawa: Aneks – MOST.
- Łuczewski M. (2012). *Odwieczny naród. Polak i katolik w Żmijęcej*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Mandes S. (2012). Religia i naród: powikłane związki religii i nacjonalizmu. W: A. Jasińska-Kania (red.), *Wartości i zmiana. Przemiany postaw w jednoczącej się Europie* (s. 165–190). Warszawa: Scholar.
- Mandes S. (2019). Polak-katolik. W: M. Marody i in. (red.), *Społeczeństwo na zakręcie. Zmiany postaw i wartości Polaków w latach 1990–2018* (s. 139–149). Warszawa: Scholar.
- Mariański J. (2011). *Katolicyzm polski, ciągłość i zmiana. Studium socjologiczne*. Kraków: WAM.

- Marody M. (2003). Polish Identity in the Process of Europeanisation. W: W. Spohn, A. Triandafyllidou (red.). *Europeanisation, National Identities and Migration* (s. 144–152). London: Routledge.
- Michnik A. (2014). *Kościół, lewica, dialog – 40 lat później. Adam Michnik i ks. Adam Boniecki – rozmowa*. <https://www.youtube.com/watch?v=yoOeKjU2h48>.
- Nijakowski L. (2014). Polak-katolicki poganin. *Znak*, 11(714), 20–26.
- Nowicka E. (1990a). Narodowe samookreślenie Polaków. W: E. Nowicka (red.). *Swoi i obcy* (s. 55–107). Warszawa: Instytut Socjologii UW.
- Nowicka E. (red.) (1990b). *Swoi i obcy*. Warszawa: Instytut Socjologii UW.
- Nowicka E. (1996). Polskość w świadomości młodzieży szkolnej i studenckiej. W: E. Nowicka, J. Nawrocki (red.). *Inny – obcy – wróg: swoi i obcy w świadomości młodzieży szkolnej i studenckiej*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Nowicka E., Łodziński S. (2001). *U progu otwartego świata. Poczucie polskości i nastawienia Polaków wobec cudzoziemców w latach 1988–1998*. Kraków: Nomos.
- Nowicka E., Łodziński S. (2021). *Długie trwanie narodu. Społeczne wymiary polskości (1988–2021)*. Warszawa: Collegium Civitas.
- Obirek S. (2021). *Polak-katolik po przejściach*. Stare Groszki: Wydawnictwo CiS.
- OBOP (1998). *Społeczne kryteria polskości 1988–1998*. K.060-98. Warszawa.
- Ossowski S. (1966). Więź społeczna i dziedzictwo krwi. W: S. Ossowski, *Dzieła*. T. II. Warszawa: PWN.
- Pawłowska B. (2015). „Polak-katolik” – czyli o religijności współczesnych Polaków. *Władza Sądzenia*, 6, 78–92.
- Pierzchała M. (2011). Społeczne kryteria polskości w opinii Polaków w latach 1988–2008 a problem włączania obcokrajowców do uczestnictwa w polskiej wspólnotie narodowej. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica*, 38, 149–167.
- Porter-Szücs B. (2017). The Birth of the Polak-katolik. *Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa*, 49, 1–12. DOI: 10.11649/sn.1280.
- Romaniszyn K. (2005). Drogi narodów europejskich – Europa – cywilizacja europejska – między nauką a ideologią. W: K. Romaniszyn (red.). *Potrety i autoportret. Polacy o sobie, innych narodach, Europie i Unii Europejskiej* (s. 15–54). Kraków: Nomos.
- Shils E. (1995). Nation, Nationality, Nationalism and Civil Society. *Nation and Nationalism*, 1(1), 93–118.
- Shils E. (1996). Naród, narodowość, nacjonalizm a społeczeństwo obywatelskie. *Sprawy Narodowościowe*, 1(V), 9–30.
- Smith A.D. (1991). *National Identity*. London: Penguin Books.
- Smith A.D. (1992). National Identity and the Idea of European Unity. *International Affairs*, 1(68), 55–76.
- Szacki J. (1966). *Polacy o sobie i innych narodach. Pełne sprawozdanie z badań*. Warszawa: PRiT OBOPiSP.
- Ścigaj P. (2012). *Tożsamość narodowa. Zarys problematyki*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Teologia Polityczna (2015). My, Rzymianie. Temat numeru. *Teologia Polityczna. Rocznik filozoficzny*, 8.
- TNS OBOP (2008). *Społeczne kryteria polskości 1988–1998–2008*. K.61/08. Warszawa.

- Walicki A. (2009). Trzy patriotyzmy. W: A. Walicki, *Pisma wybrane. Naród, nacjonalizm, patriotyzm*. T. 1. A. Mencwel (red.) (s. 343–395). Kraków: Universitas.
- Wysocki A. (2015). Social Change and Identity in Poland: The Social Criteria of Polishness, 1988–2008. W: V. Yevtukh i in. (red.). *Contemporary Problems of Social Change: Polish and Ukrainian Experience* (s. 83–96). Kyiv: Publishing House Scientific Production Association Interservice.
- Wysocki A. (2017). Poczucie tożsamości narodowej Polaków w kontekście zachodnioeuropejskim. *Opuscula Sociologica*, 3(21), 57–77. DOI: 10.18276/os.2017.3-05.
- Wysocki A. (2019). „Wojna polsko-polska”. Między polityzacją tożsamości zbiorowych Polaków a realnym konfliktem społecznym. W: J. Kurczewska, Z. Mach (red.). *Kultury narodowe i lokalne a polityka. Powiązania w różnych kontekstach* (s. 129–151). Warszawa: IFiS PAN.
- Wysocki A. (2020). Społeczne kryteria polskiej tożsamości narodowej w latach 1988–2018. *Dialogi Polityczne / Political Dialogues*, 29, 191–205.
- Zenderowski R. (2007). *Nad Tatrami błyska się... Słowacka tożsamość narodowa w dyskursie politycznym w Republice Słowackiej (1989–2004)*. Warszawa: UKSW.
- Znak (2014). Polak-katolik – tożsamość do wynajęcia. Temat numeru. *Znak*, 11(714).